

# KANUNLAŞTIRMA HAREKETİNİN ÖNCÜLERİNDEN MUHAMMED KADRİ PAŞA (1821-1888) : HAYATI VE ESERLERİ

Dr. M. K. Abdussamet BAKKALOĞLU\*

## Abstract:

Muhammad Qadri Pasha, one of the leaders of the codification of the Egyptian law, took part in translating Western Codes to Arabic. However, the works which brought him enduring fame were his three books codifying the rules of three fields of Muslim law: *al-Ahkam al-Shariiyah* for personal status, *Murshid al-Hiran* for civil law or transactions, *Qanun al-'Adly wa al-Insaf* for waqfs or religious endowments. The first initiative to codify Islamic family law is Qadri Pasha's work based on the dominant Hanafi opinion as well as his other two works but they were not turned into binding laws. His achievement, compared with that of Napoleon in codifying the French civil code, became a good example for the followers of him in the codification of Islamic law and his books were used as basic works in their fields not only in Egypt but in several countries. This paper deals with briefly his life story and his works in the area of codification, discussing the value of them and correcting some mistakes.

**Key Words:** *Egypt, codification, personal status, Islamic law, family law, civil law, waqf, Majallah, al-Ahkam al-Shariiyah fi al-Ahwal al-Shakhsiyyah, Murshid al-Hiran, Qanun al-'Adly wa al-Insaf 'ala Muskilat al-Awqaf.*

## I. HAYATI

Muhammed Kadri Paşa<sup>1</sup> 1237/1821'de Yukarı Mısır'da doğmuştur. Annesi Mısırlı olmakla birlikte babası Kadri Ağa Anadolu'dan göç etmiş bir Türk'tür.<sup>2</sup> Bazı kaynaklarda nisbesinin "Köprülü" olarak yer almasından<sup>3</sup> hareketle, kendisinin aslen Vezirköprülü olduğunu söylememiz mümkündür.<sup>4</sup>

\* Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Araştırma Görevlisi.

<sup>1</sup> Bu ismin kendisine Hidiv İsmail tarafından verildiği de ileri sürülmektedir (Bk. Abdül Mün'im Şümeys, *'Uzâmû min Mısır*, Kahire ty., Dârü'l-Maârif, s. 79).

<sup>2</sup> Bk. Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, Beyrut 1956, VII, s. 231; Şümeys, *a.g.e.*, s. 78; Muhammed Hüseyin Heykel, *Terâcimü Mısriyye ve Ğarbiyye*, Kahire 1980, s. 97.

<sup>3</sup> Bk. Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, Beyrut 1957-1961, XI, s. 149.

<sup>4</sup> Bazı kaynaklarda, Muhammed Kadri Paşa'nın dedesinin Anadolu'daki "Köprülü" vilayetinde vali olduğu bilgisi de yer almaktadır (Bk. Tevfik İskârûs, "Muhammed Kadri Paşa", *A'lâmu'n-nahdati'l-hadise* [Editor: Yusuf Kazmâhûrî], el-Halkatü's-sâniye, Beyrut 1991, s. 221; Zeki Muhammed Mücâhid, *el-*

İlk tahsilini doğduğu kasabada tamamladıktan sonra, Kahire'deki "Medresetü'l-Elsün"e devam etti<sup>5</sup> ve burada Fransızca öğrendi. Mezun olduktan sonra aynı okulda "yardımcı mütercim" sıfatıyla göreve başladı ve bu esnada Ezher'de bazı derslere devam etti.<sup>6</sup> Daha sonra Maliye Bakanlığı'nda "mütercim" olarak görev yaptı. Bir dönem Mısır hükümetinin Şam'a vali olarak tayin ettiği Şerif Paşa'nın kâtipliğini yaptı.<sup>7</sup> Şerif Paşa ile beraber İstanbul'a da gelen ve burada bir müddet ikamet ettikten sonra Kahire'ye dönen Muhammed Kadri Paşa, Mustafa Fazıl Paşa Medresesi'nde Türkçe ve Farsça öğretmenliği yaptı.<sup>8</sup> Ardından 1863-1879 yılları arasında Mısır'ı yöneten Hidiv İsmail Paşa tarafından oğlunun mürebbiliğine getirildi. Bir dönem Dışişleri Bakanlığı'nda "tercüme kalemi reisi" olarak görev yaptı.<sup>9</sup>

Mısır'da hukuk alanında Mehmet Ali Paşa zamanında başlayan batılılaşma çabalarının<sup>10</sup> devamı mahiyetinde, Hidiv İsmail Paşa döneminde belli başlı Fransız kanunları Arapçaya çevrilirken Fransız Ceza Kanunu'nun tercümesi de Muhammed Kadri Paşa'ya verildi. Muhammed Kadri Paşa üstlendiği bu görevi tamamladığı gibi,<sup>11</sup> Fransız Medeni Kanunu'nun (:Code Civile) tercümesine de yardımcı oldu.<sup>12</sup> Bu arada Fransa'dan iktibas edilen kanun hükümlerinin meşruiyet sorununa katkıda bulunmak üzere, bu kanunda yer alan hükümlerin İslâm Hukuku hükümleriyle uzlaştırılması amacıyla "Tatbîku mâ vucide fi'l-Kânûni'l-Medenî mutâbîkan İi-mezhebi Ebî Hanîfe"

*A'lâmü's-şarkıyye*, Kahire 1368/1949, I, s. 114). Bazı kaynaklar da, babasının bu bölgenin "a'yân"ından olduğunu ifade etmektedirler (Bk. Heykel, *a.g.e.*, s. 98; İskârûs, *a.g.m.*, s. 221). Burada kastedilen şehir, Osmanlı döneminde Amasya vilayetine bağlı olmakla birlikte, bugün Samsun vilayetimizin sınırları içerisinde bulunan Vezirköprü ilçesi olmalıdır (Kırs. *Temel Britannica*, İstanbul 1993, XX, s. 583).

<sup>5</sup> 1831 yılında kurulmuş olan ve Türkçe, Farsça, Fransızca, İtalyanca ve İngilizce öğretiminin yapıldığı bu "Yabancı Diller Okulu" (Bk. Mücâhid, *a.g.e.*, s. 114) daha sonra Batı kültürünün ve özellikle de Fransız hukuk birikiminin Arapçaya tercüme edilmesinde önemli bir rol üstlenmiştir (Bk. Farhat J. Ziadeh, *Lawyers the Rule of Law and Liberalism in Modern Egypt*, Stanford 1968, s. 19; Şümeys, *a.g.e.*, s. 80-81; Heykel, *a.g.e.*, s. 98-99).

<sup>6</sup> Bunların "Arapça" dersleri olduğunu ve mezuniyet öncesinde alındığını söyleyenler olduğu gibi (Bk. Mücâhid, *a.g.e.*, 114), bunların mezuniyet sonrasında alınmış "fıkıh" dersleri olduğunu (Bk. İskârûs, *a.g.m.*, s. 222; er-Râfî'î, *a.g.e.*, I, s. 383) ve kendisinin bu dersleri dersleri Rifâa Bey tarafından teşvik edildiğini söyleyenler de vardır (Bk. Şümeys, *a.g.e.*, s. 80). Medresetü'l-Elsün'de Arapçaya yeterince ihtimam gösterildiği göz önünde bulundurulursa (Bk. Heykel, *a.g.e.*, s. 98) ikinci görüşün daha isabetli olduğu söylenebilir.

<sup>7</sup> Bk. M. Akif Aydın, "Muhammed Kadri Paşa", *DİA*, XXX (İstanbul 2005), s. 546. Bazı kaynaklarda bu görev "mütercimlik" olarak yer almaktadır (Bk. Mücâhid, *a.g.e.*, 114).

<sup>8</sup> Bk. İskârûs, *a.g.m.*, s. 223. Kendisinin bu okulda Arapça ve Türkçe öğrettiği de ifade edilmiştir (Bk. Heykel, *a.g.e.*, s. 99).

<sup>9</sup> Bk. M. Akif Aydın, "Muhammed Kadri Paşa", *DİA*, XXX, s. 546.

<sup>10</sup> Nitekim Mısır'da Ahvâl-i şahsiyye dışındaki bütün alanlarda Fransız hukuku tercüme edilerek tatbik edilmiştir (Bk. Muhammed Biltâcî, *fi Ahkâmî'l-üsra*, I, Kahire 1987, Mektebetü'l-Ş-Şebâb, s. 31-34).

<sup>11</sup> *Kânûnü'l-cinâyât*, I-III, Bulak 1282/1865, 1283/1866; *Ta'ribu Kânûni'l-Hudûd ve'l-Cinâyât*, Bulak 1306 (Bk. Yusuf b. İlyan b. Musa Serkîs, *Mu'cem*, Kahire 1928, II, s. 1496; Âyide İbrahim Nusayr, *el-Kütübü'l-'Arabıyye elletî nüşiret fi Mısır fi'l-karnî't-tâsi 'aşer*, Kahire 1990, s. 81).

<sup>12</sup> Bu kanunun daha önce de tercüme edilerek Mâlikî Mezhebi'ne uyarlanması gündeme gelmiş, bu vazife-yi deruhte eden Mahluf el-Minyâvî tarafından tamamlanan taslak, karşılaşılan tepkiler sebebiyle yürürlüğe girmemiştir (Bk. Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989, Nesil Yayınları, s. 322; Ahmet Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakır 1986, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, s. 368).

adıyla bir kitap yazdı.<sup>13</sup> Karma mahkemelerin (:el-Mehâkimü'l-Muhtelita) kanunlarının Fransızcadan Arapçaya tercümesini tek başına gerçekleştirdi.<sup>14</sup> Hukuk tahsili görmemiş olmakla birlikte bu tür faaliyetleriyle tanınan Muhammed Kadri, döneminin en önemli mevkii olan karma istinaf mahkemesi müsteşarlığına getirildi<sup>15</sup> ve adalet bakanı oluncaya kadar bu görevde kaldı. Muhammed Kadri, 1881 yılında "adliye nâzırı", daha sonra "maârif veziri" ve son olarak da "vezîru'l-hakkâniyye" sıfatıyla görev yapmıştır.<sup>16</sup> Adalet bakanlığı esnasında "el-Mehâkimü'l-Ehliyye" ile ilgili kanun taslaklarının hazırlanmasında da aktif rol aldı.<sup>17</sup> Özellikle Mısır medenî, ticaret ve ceza muhakemeleri kanunlarının hazırlanmasında bizzat görev yaptı<sup>18</sup> ve Mısır'ın ilk anayasasının hazırlanması çalışmalarına iştirak etti.<sup>19</sup> Bazı kaynaklarda kendisinin, Sultan Abdülaziz zamanında Osmanlı Devleti için hazırlanmakta olan Kanun-i Esasî'nin gözden geçirilmesine de katkıda bulunduğu bilgisi yer almaktadır.<sup>20</sup>

Emekliye ayrıldıktan sonraki bütün zamanını, İslâm Hukukunun kanunlaştırılması çalışmalarına tahsis etti.<sup>21</sup> Musikîşinas<sup>22</sup> ve erdemli bir kişiliğe sahip olan Muhammed Kadri Paşa, ömrünün son yıllarında gözleri görmez hale gelmiş ve 17 Rebiyülevvel 1306'da (21 Kasım 1888) vefat etmiştir.<sup>23</sup>

<sup>13</sup> Basılmamış olan bu eserin yazma nüshası Mısır Millî Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Bk. Darü'l-Kütübü'l-Mısriyye, Kavânin ve Ahkâm, No: 80).

<sup>14</sup> Abdurrahman er-Râfi'î, *Asru İsmail*, Kahire 1948, I, s. 383.

<sup>15</sup> Bk. Mücâhid, *a.g.e.*, s. 114; Ziriklî, *a.g.e.*, s. 231.

<sup>16</sup> Bk. Ziriklî, *a.g.e.*, s. 231; Kehhâle, *a.g.e.*, s. 149.

<sup>17</sup> Müellifin ilk adalet bakanlığı esnasında hazırlanan bu kanun tasarıları, kendisinin maarif bakanı olarak görev yaptığı 1883 yılında yürürlüğe girmiştir (Bk. er-Râfi'î, *a.g.e.*, I, s. 384).

<sup>18</sup> Önce Fransızca olarak hazırlanan ve daha sonra Arapçaya çevrilen bu kanunların hazırlanması iki ayrı İtalyan hukukçu tarafından gerçekleştirilmiş ve Muhammed Kadri Paşa bu iki kişiyle de ayrı ayrı çalışmıştır (Bk. Ziadeh, *a.g.e.*, s. 35).

<sup>19</sup> Bk. Şümeys, *a.g.e.*, s. 82. Burada söz konusu edilen, Mısır'ın ilk anayasası olan ve 1882 yılında yürürlüğe girerek aynı yıl yürürlükten kaldırılan anayasa olmalıdır (Bk. Seyit Ali Özdamar, *Osmanlı Bağlamında Mısır'da Aile Hukukunun Kanunlaştırılması ve Tarihi Seyri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998, s. 63).

<sup>20</sup> Bu kaynaklarda Sultan'ın, Muhammed Kadri Paşa ve Mustafa Resmî Efendi'yi bu vazifeyle (:tenkih) görevlendirmesini Mısır Hidivi'nden talep ettiği ve onların da bu görevi hakkıyla yerine getirdiği bilgisi yer almaktadır (Bk. Mücâhid, *a.g.e.*, s. 114; İskârûs, *a.g.m.*, s. 224).

<sup>21</sup> Müellifin bu çabasını takdir sadedinde, onun komisyonlar tarafından başarılmayan bir işi tek başına başarmış olduğu ifade edilmektedir (Bk. Şümeys, *a.g.e.*, s. 79).

<sup>22</sup> Musikiye olan ilgisiyle alakalı olarak kendisinin "üdi" olduğu (Bk. Heykel, *a.g.e.*, s. 102) ve musiki alanında "Ca'lü'n-neğamâti ebrâcen" adında orijinal bir risale kaleme aldığı ifade edilmektedir (Bk. Mücâhid, *a.g.e.*, s. 114; İskârûs, *a.g.m.*, s. 224).

<sup>23</sup> Hicri takvime göre vefat tarihi olarak 1306'dan farklı bir rakam zikredilmemekteyse de (Bk. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedyyetü'l-Ârifin esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, çev. Kılıslı Rifat Bilge, Ankara 1955, II, s.388) bu tarihin miladi karşılığı olarak bazı kaynaklarda 1886 rakamına yer verilmektedir (Bk. İskârûs, *a.g.m.*, s. 221; Heykel, *a.g.e.*, s. 101; er-Râfi'î, *a.g.e.*, I, s. 384). Kanaatimizce doğru olan, hicri 1306'ya tekabül eden 1888 tarihinin tercih edilmesidir (Krş. M. Akif Aydın, "Muhammed Kadri Paşa", *DİA*, XXX, s. 546; Ziriklî, *a.g.e.*, s. 231; Kehhâle, *a.g.e.*, s. 149; Mücâhid, *a.g.e.*, s. 114).

## II. ESERLERİ

Farklı sahalarda muhtelif eserleri bulunan M. Kadri Paşa,<sup>24</sup> bilhassa öğretmenliği esnasında çeşitli alanlarda kitaplar yazmış ve Arapça-Fransızca sözlükler hazırlamıştır.<sup>25</sup> Bunlar arasında Bulak'ta 1875 yılında basılan "*ed-Dürrü'l-müntehab min lugâti'l-Fransiyyîn ve'l-'Usmâniyyîn ve'l-'Arab*" ve Kahire'de 1288 yılında basılan "*Katru endâi'd-diyem fi'n-nesâihi ve'l-mevâ'izi ve'l-hikem*"<sup>26</sup> adlı eserler sayılabilir. Müellifin değişik gazetelerde yayımlanmış şiirlerinden oluşan divanı, oğlu Mahmut Bey tarafından bir araya getirilmiştir.<sup>27</sup> Ayrıca "Ravza" dergisinde yayımlanmış çok sayıda makalesi mevcuttur.<sup>28</sup>

Fransız hukukunun Arapçaya çevrilmesinde önemli görevler üstlenen Muhammed Kadri Paşa, tercümenin yanında bazı kanunların hazırlanmasında da görev yapmıştır. Tercüme yoluyla katkıda bulunduğu ceza hukuku sahasında ayrıca "*Ehâsinu'l-ihtiyâtât limâ yete'alleku bi-taklîli'l-cinâyât*" adlı bir eser de kaleme almıştır.<sup>29</sup> Fakat kendisinin bütün İslâm dünyasında tanınmasını sağlayan eserleri, İslâm Hukukunun kanunlaştırılması alanında kanun taslağı şeklinde kaleme almış olduğu çalışmalarlardır. Bu eserlerin hazırlanmasında dönemin siyasi yapısının önemli bir etkisi olmuştur. Nitekim 1868-1876 yılları arasında hazırlanan ve uygulamaya konan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, birtakım siyasi sebepler ve Fransa'nın da tesiriyle, o zaman Osmanlı Devleti'ne bağlı bulunmakla birlikte imtiyazlı bir konumda olan Mısır'da uygulanmamıştır.<sup>30</sup> Bunun yerine o dönemde "Mısır adalet bakanı" sıfatını taşımakta olan Muhammed Kadri Paşa tarafından "medeni kanun" olarak kabul edilmek üzere üç kitap kaleme alınmıştır. Bunların üçü de Hanefî Mezhebi'nin<sup>31</sup> genel kabul görmüş görüşlerini bir araya getiren, mücerret metotla kaleme alınmış başarılı çalışmalarlardır. Bu başarıda, dil sahasında eserler veren müellifin yabancı diller okulu mezunu olarak aktif bir şekilde tercüme faaliyetinin içinde bulunması sayesinde dil konusunda hassasiyet

<sup>24</sup> Müellife ait 20 adet eserin isimleri için bk. Mücâhid, *a.g.e.*, s. 115.

<sup>25</sup> Bk. Serkis, *a.g.e.*, s. 1495-1496; Zirikî, *a.g.e.*, s. 231; Kehhâle, *a.g.e.*, s. 149.

<sup>26</sup> Bulak'ta 1288 tarihinde basılan bu eserde hikmetli sözler ve nasihatler içeren beyitler alfabetik olarak sıralanmıştır (Bk. Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, çev. Ömer Sâbir Abdülcelil, Kahire 1999, X, s. 69).

<sup>27</sup> Bu divanın henüz basılmadığı ifade edilmektedir (Bk. İskârûs, *a.g.m.*, s. 223, 226; Mücâhid, *a.g.e.*, I, s. 115).

<sup>28</sup> Bk. İskârûs, *a.g.m.*, s. 226.

<sup>29</sup> Bu eserin, müellifin oğlu tarafından Adalet Bakanlığı'na teslim edildiği ifade edilmektedir (Bk. İskârûs, *a.g.m.*, s. 227).

<sup>30</sup> Mısır'ın bu dönemdeki imtiyazlı konumu ve Osmanlı Devleti'yle olan anlaşmazlıkları hakkında bk. Hilal Görgün, "Mısır", *DİA*, XXIX (Ankara 2004), s. 569-570.

<sup>31</sup> Hanefî Mezhebi'nin Mısır'da yaygınlaşma ve etkinlik kazanma süreci, Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethetmesiyle başlar. Fakat diğer mezheplerin önceden beri var olan etkisi de devam etmiştir (Biltâci, *a.g.e.*, s. 22-23). Şer'î mahkemelerde sadece Hanefî mezhebinin tatbik edileceğine dair ilk layiha 1856 tarihini taşımaktadır. Aynı şekilde 1880, 1897, 1910 ve 1930 tarihli layihalar da, mahkemelerde bu mezhebin tercihe şayan görüşleriyle amel edilmesini öngörmektedir. Bu kararlar halkın tepkisiyle karşılaşırsa da, yürürlükte kalmaya devam etmişlerdir (Biltâci, *a.g.e.*, s. 35).

kesp etmesinin<sup>32</sup> ve Fransız kanunlarının tercümesinde görev alması sayesinde de kanun üslubuna vâkıf hale gelmesinin önemli bir payının bulunduğunu düşünüyoruz. Kanun haline gelememiş olan bu eserlerden, gerek Mısır'da ve gerekse diğer İslâm ülkelerinde yoğun bir şekilde istifade edilmiş, kanunlaştırma hareketlerinde bu eserlerin önemli tesirleri olmuştur.<sup>33</sup>

## 1. EL-AHKÂMÜ'Ş-ŞER'İYYE

Tam ismi "*el-Ahkâmü's-şer'iyye fi'l-ahvâli's-şahsiyye*" olan eser, müellifin en çok tanınan ve kendisinden istifade edilen eseridir.<sup>34</sup> Eser "*el-ahvâlü's-şahsiyye*" konusuna tahsis edilmek suretiyle<sup>35</sup> şahsın hukukunu müstakil bir bütün halinde bir araya getiren ilk eser olarak gösterilmektedir.<sup>36</sup> Aynı zamanda Ahvâl-i şahsiyye alanındaki ilk kanunlaştırma teşebbüsü olan eser,<sup>37</sup> başarılı bir çalışma olmasına rağmen kanunlaşmamıştır. Bazı kaynaklarda eser için "Mısır Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu" ve "Mısır Medeni Kanunu" gibi ifadeler kullanılmaktaysa da,<sup>38</sup> eserin "kanun" olarak takdim edilmesi isabetli değildir.<sup>39</sup> Aynı şekilde "Eserin hazırlanır hazırlanmaz Mısır Şer'îye Mahkemelerinde yürürlüğe girdiği"<sup>40</sup> ve "Şer'iyye mahkemelerinde tatbikine başlandığı"<sup>41</sup> ifadeleri de, kanaatimizce eserin kanunlaştığı anlamında düşünülmemelidir.<sup>42</sup> Hidiv İsmail Paşa muhtemelen, muhafazakâr

<sup>32</sup> Nitekim bazı kaynaklar, dil konusuna yatkınlığının Medresetü'l-Elsün'de talebe olduğu yıllarda dikkat çektiğine işaret etmektedirler (Bk. Zirklî, *a.g.e.*, s. 231).

<sup>33</sup> Karaman, *a.g.e.*, s. 322; Akgündüz, *a.g.e.*, s. 145; Subhî Mahmasânî, *el-Evdâ'u't-teşrî'iyye fi'd-düveli'l-Arabiyye*, Beyrut 1981, s. 264; er-Râfi'î, *a.g.e.*, I, s. 384; Ahmed Ferrâc Hüseyin, *Târîhu'l-fikhi'l-İslâmî*, Beyrut 1989, s. 158.

<sup>34</sup> Eserin ismi bazı kaynaklarda "*el-Ahkâmü's-şer'iyye fi'l-usûli's-şahsiyye*" şeklinde zikredilmekteyse de (Bk. Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyl 'alâ keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb*, Ankara 1972, I, s. 35) bunun isabetli olmadığı kanaatindeyiz.

<sup>35</sup> Bazı müellifler, Batı kanunlarından tercüme edilmiş bir kavram olan "el-ahvâlü's-şahsiyye" terimini (Bk. Mehmet Akif Aydın, "Ahvâl-i Şahsiyye", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 192) kullanmak yerine, "ahkâmü'l-üsra" (:aile hukuku, aile hükümleri), "kavânînu'l-üsra" (:aile kanunları) veya "nizâmü'l-üsra" (:aile nizamı) şeklinde bir isimlendirmenin daha uygun olacağını ifade etmektedirler (Bk. Biltâci, *a.g.e.*, s. 92-94; Muhammed Mustafa Şelebî, *Ahkâmü'l-üsra fi'l-İslâm*, Beyrut 1977, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, s. 14). 1917 tarihli Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin isminde yer alan "hukuk-ı aile" terkihi ise daha özgün bir isimlendirmedir.

<sup>36</sup> Bk. Hamdi Döndüren, *Delilleriyle İslâm Hukuku*, İstanbul 1983, s. 113.

<sup>37</sup> Kadri Paşa'nın hazırladığı tasarının kanunlaşmaması ve Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin de bazı konuları içermemesi sebebiyle, İslâm Hukukuna dayalı olarak aile hukuku ile ilgili konuların tamamını içeren ilk kanun, 1953 tarihli Suriye Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'dur (Bk. Abdurrahman es-Sâbûnî, *Şerhu Kânûni'l-Ahvâli's-Şahsiyye es-Sûri*, I, Dimaşk 2001, s. 15-16).

<sup>38</sup> Bk. Muhammed Rashid Feroze, "The Reform in Family Laws in the Muslim World", *Islamic Studies*, I/1 Karachi 1962, s. 107-130; Subhî Mahmasânî, *en-Nazarîyyetü'l-âmme li'l-mücebâtî ve'l-ukûd fi's-Şer'ati'l-İslâmiyye*, Beyrut 1983, II, s. 359; Döndüren, *a.g.e.*, s. 195, 235, 280, 299, 378.

<sup>39</sup> Bk. Biltâci, *a.g.e.*, s. 54.

<sup>40</sup> Bk. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 145.

<sup>41</sup> Bk. Osman Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul 1973, s. 119. Müellifin bu ifadesine kaynaklık eden eserde, "Sümme esbaha 'aleyhi'l-mu'avel" ifadesi kullanılmaktadır ki (Bk. Subhî Mahmasânî, *Felsefetü't-teşrî' fi'l-İslâm*, Beyrut 1952, s. 79), bu ifade zorunlu olarak "kanun haline gelme" anlamı ifade etmemekte, eserden kaynak olarak istifade edildiğine işaret etmektedir.

<sup>42</sup> Krş. Tahir Mahmood, *Statutes of Personal Law in Islamic Countries-History, Texts and Analysis*, New Delhi 1995, s. 10; Mahmud Saedon Awang Othman, "Islamic Law and Its Codification", *IU Law Journal*, I/1, Malaysia 1989, s. 70; Abdullahi A. an-Na'im, *Islamic Family Law in a Changing World: a Global Resource Book*, Londra 2002, s. 169; Bedrân Ebu'l-Ayneyn Bedrân, *Târîhu'l-fikhi'l-İslâmî*, Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-İslâmiyye, ts., s. 111.

ulemanın kendisini İslâm Hukukunun düzenlediği bir alanda “kanun koyucu” olmakla suçlamasından çekindiği için, kendi iradesi doğrultusunda başlayan bu teşebbüsü sonuçlandırmaktan vazgeçmiştir.<sup>43</sup> Nitekim dâhilî ve haricî olmak üzere benzer tepkiler Osmanlı Devleti'nin kanunlaştırma tecrübelerinde de görülmektedir.<sup>44</sup>

Eser kanunlaşmamış olmakla birlikte, gerek Mısır'da gerekse Filistin, Ürdün ve Suriye gibi bazı Arap ülkelerinde uzun süre adeta bir kanun gibi mahkemelerin müracaat ve bilgi kaynağı olmuştur.<sup>45</sup> Ayrıca Suriye Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu, kaynakları arasında bu eserin ismini de zikretmektedir.<sup>46</sup> Eser, doğrudan tesirinin yanı sıra, Cezayir ve Tunus kanunlarında olduğu gibi, kendisinden sonraki kanunlaştırma hareketlerine de örnek olmuştur.<sup>47</sup> Toplam 647 maddeden oluşan bu çalışma<sup>48</sup> ilk olarak 1292/1875 yılında Bulak'ta basılmış<sup>49</sup> ve eserin daha sonra çeşitli baskıları yapılmıştır.<sup>50</sup>

M. Kadri Paşa'nın eseri iki ana bölümden (cüz) oluşmaktadır. Birinci cüz, genel olarak aile hukuku ve ilaveten ölüme bağlı tasarruflara tahsis

<sup>43</sup> Subhî Mahmasânî, *el-Evdâ'u't-teşri'yye fi'd-düveli'l-'Arabiyye*, Beyrut 1981, s. 263-264.

<sup>44</sup> Nitekim bu tepkilerin de etkisiyle *Mecelle* uzun ve muhataralı bir süreç neticesinde hazırlanabilmiş (Bk. M. Akif Aydın, “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye”, *DİA*, XXVIII, s. 232-233); *Hukûk-ı Aile Kararnamesi* kısa bir süre içerisinde yürürlükten kaldırılmış (Bk. M. Akif Aydın, “Hukûk-ı Aile Kararnamesi”, *DİA*, XVIII, s. 317-318) ve *Kitâbu'n-nafakât* yürürlüğe geçme imkanı elde edemeyerek taslak olarak kalmıştır (Bk. Celal Erbay, *İslâm Hukukunda Evlilik ve Hısımlık Nafakası* [Kitâbu'n-nafakât ve Türk Yargı Kararları ile Mukayeseli], İstanbul 1998, s. XXII). Osmanlı Devleti'ndeki kanunlaştırma hareketleri üzerindeki Batı etkisi hakkında bk. Osman Kaşıkçı, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Mecelle*, İstanbul 1997, s. 52-56.

<sup>45</sup> Bk. Dawoud Sudqi el-Alami-Doreen Hinchcliffe, *The Marriage and Divorce Laws of the Arab World*, London 1996, s. 51; Subhî Mahmasânî, “İslâm Hukukunun Tedvini” (çev. İbrahim Kâfi Dönmez), *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III (İstanbul 1985), s. 324; M. Akif Aydın, “el-Ahkâmü's-şer'iyye fi'l-ahvâl-i-şahsiyye”, *DİA*, I, s. 557; An-Na'im, *a.g.e.*, s. 169.

<sup>46</sup> Eser, bizzat Suriye Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu'nun “el-Müzekkira el-İzâhiyye” bölümünde Kanun'un kaynakları arasında sayılmış olup (Bk. Memdûh 'Itrî, *Kânûnu'l-Ahvâl-i-Şahsiyye me'a ba'di'l-icthâdât-i-kadâiyyeti's-sâdira 'an Mahkemeti'n-Nakd es-Sûriyye*, Dimaşk 2002, s. 5), yine bu Kanun'un 305. maddesinde yer alan “Kanun boşluklarının Hanefî Mezhebi'nin genel kabul görmüş (ercâh) görüşleriyle doldurulması” prensibinin tatbikatında da genellikle bu esere müracaat edilmektedir (Bk. Abdurrahman es-Sâbûnî, *el-Medhal li-dirâseti't-teşri' el-İslâmî*, Dimaşk 1981-82, I, s. 246; M. K. Abdussamet Bakkaloğlu, *Suriye'de Aile Hukuku Alanındaki Gelişmeler ve Bunlar Üzerinde Osmanlı Tesirleri*, Basılmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2005, s. 12).

<sup>47</sup> Bk. J. Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, çev. Mehmet Dağ-Abdulkadir Şener, Ankara 1986, s. 109. Bazı kaynaklar, bu esere dayanan bir evlilik ve boşanma kanun taslağının Mısır'da 1916 yılında basıldığı bilgisine yer vermektedir (Bk. Muhammed Yusuf Guraya, *Islamic Jurisprudence in the Modern World*, Lahor 1986, s. 48).

<sup>48</sup> Eserin Ürdün'de Şer'î mahkemelerde yardımcı kaynak olarak kullanılan bir nüshası, 644 maddeden oluşmaktadır. İçerik olarak bir farklılık bulunmamakla birlikte, farklı nüshalarda dört madde (Md. 585-588) halinde tanzim edilen “miras engelleri”nin tek bir madde (Md. 585) kabul edilmesi sonucunda, sayı 647 yerine 644 olarak tespit edilmiştir.

<sup>49</sup> Bk. Nusayr, *a.g.e.*, s. 81. Eserin ilk baskısının 1298 yılında yapıldığı ifade edilmekteyse de (Bk. M. Akif Aydın, “el-Ahkâmü's-şer'iyye fi'l-ahvâl-i-şahsiyye”, *DİA*, I, s. 557) bu tarih sehven verilmiş olmalıdır. Zira aynı müellife ait olan diğer bir çalışmada bu tarih doğru olarak yer almıştır (Bk. M. Akif Aydın, “Muhammed Kadri Paşa”, *DİA*, XXX, s. 546). Ayrıca eserin ilk basım yılı olarak zikredilen 1917 yılı da doğru olmayıp muhtemelen *Hukuk-ı Aile Kararnamesi* ile karıştırılmıştır (Bk. Alami- Hinchcliffe, *a.g.e.*, s. 51). Müellif hayattayken hiçbir eserinin basılmadığı yorumu da aynı şekilde isabetli değildir (Bk. Heykel, *a.g.e.*, s. 101).

<sup>50</sup> Kahire 1298/1880, 1895, 1315/1897, 1318/1900, 1325, 1327, 1329; İstanbul 1304; Beyrut 1987, 1988 ve tarihsiz Dimaşk baskıları bunlardan bazılarıdır (Bk. Ahmed Ebû Ali, *el-Mektebetü'l-belediyye fihrisü fikhi'l-İmâm Ebî Hanîfe*, İskenderiye 1318/1926, s. 4; Nusayr, *a.g.e.*, s. 81).

edilmiş olup beş "kitap"tan müteşekkildir. Bunların birincisinde nikâh, ikincisinde eşlerin birbirlerine karşı sorumlulukları, üçüncüsünde evliliğin (nikâhın) sona ermesi, dördüncüsünde çocuklar ve beşincisinde de vasi, hacir, hibe ve vasiyet konularına ait hükümler tanzim edilmiştir. Eserin ikinci cüzü ise miras konusuna ait hükümlere yer vermektedir. Sistematik açıdan bu tasnifle ilgili olarak bazı mülahazalar ileri sürmek mümkünse de, alanında bir ilk olarak başarılı olduğu söylenebilir. Nitekim kendisinden sonraki kanunlaştırma hareketlerinin, bu tasniften büyük oranda istifade ettiği görülmektedir.

Eserde genel olarak "cüz-kitap-bap-fasil-kısım" sıralaması takip edilmiş<sup>51</sup> ve bunların her biri için müstakil başlık adı belirlenmiştir.<sup>52</sup> Bazı başlıklarda, müteakip alt başlıkların kaç tane olduğuna işaret edilirken, eserin genelinde bu kurala uyulmamıştır.<sup>53</sup> "Bap" olarak ele alınabilecek bazı konuların "fasıl" yapılmış olması<sup>54</sup> ve "fasıl" olarak ele alınabilecek bazı konuların "bap" yapılmış olması<sup>55</sup> da isabetli gözükmemektedir.

"*el-Ahkâmü's-şer'iyye*" sade ve anlaşılır bir üslupla kaleme alınmıştır. Maddeler genelde kısadır ancak hükümlerde teferruata kaçıldığından ve adeta her meselenin hükmüne kanun metninde yer verilmek istendiğinden eserin, bir aile kanununda bulunması gerekenden fazla madde ihtiva ettiği ileri sürülmüştür.<sup>56</sup> Fakat eserin aynı zamanda Hanefî fihhının birikimini yansıtmak üzere kaleme alınmış olduğu da göz ardı edilmemelidir. Ayrıca eserde gereksiz olarak tekrarlanmış "zait" hükümlerin bulunduğunu söylemek zordur. Aynı şekilde, 1917 yılında kabul edilen Hukûk-ı Aile Kararnamesi'nin sadece 156 maddeden ibaret olması, "Kadri Paşa'nın eserinin gereğinden fazla madde ihtiva ettiği" iddiasını ispat sadedinde delil olarak kullanılmamalıdır.<sup>57</sup> Zira Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nde sadece münâkehât ve müfârakât konuları yer aldığı halde, Kadri Paşa'nın eserinde "ahvâl-i şahsiyye" konularının tamamı yer almıştır.<sup>58</sup>

<sup>51</sup> Fakat miras konusunun beşinci babında bu sıraya riayet edilmeyerek, alt başlıklar "fasıl" yapılmak yerine "kısım" olarak zikredilmiştir.

<sup>52</sup> 1917 yılında kaleme alınmış olmasına rağmen Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin "bâb" lar için başlık adı belirlememiş olması, Kararname açısından bir nakisa olarak değerlendirilebileceği gibi, Kadri Paşa'nın eseri açısından da müspet bir özellik olarak gösterilebilir.

<sup>53</sup> Hasan Rıza tercümesi, eserin bu zaafını gidermiş ve her bir başlığın içerdiği alt başlıkların sayısına yer vermiştir. Akgündüz çevirisi ise, bu tür bilgileri tamamen kaldırmıştır (Bk. Hasan Rıza, *Ahkâm-ı Şer'iyye Tercümesi ve Şerhi*, Dersaadet: Mahmutbey Matbaası, 1315; Akgündüz, *a.g.e.*, s. 150-309).

<sup>54</sup> Misal olarak, "Çeyiz ve ev eşyası" konusunun "Mehir" üst başlığı ile zikredilmesi verilebilir.

<sup>55</sup> Mesela, evliliğin sona erme şekillerinden biri olan "tefrîk" in iki çeşidi, iki ayrı "bap" olarak ele alınmak yerine, tefrik başlığı altında ve iki fasıl halinde incelenebilirdi. Aynı şekilde, hısımlık nafakasının üç ayrı şekli de, farklı bap ve fasıllar altında incelenmek yerine, bir babın fasılları olarak ele alınabilirdi.

<sup>56</sup> Bk. M. Akif Aydın, "el-Ahkâmü's-şer'iyye fi'l-ahvâl-i's-şahsiyye", *DA*, I, s. 557.

<sup>57</sup> Kırş. M. Akif Aydın, "el-Ahkâmü's-şer'iyye fi'l-ahvâl-i's-şahsiyye", *DA*, I, s. 557.

<sup>58</sup> Kadri Paşa'nın eserinde yer alan konuların, 2001 tarihli Türk Medeni Kanunu'nda 1059 madde halinde düzenlendiği göz önünde bulundurulursa, 647 rakamının çok fazla olmadığı daha iyi anlaşılacaktır.

Eserin Molla Hüsrev'in "ed-Dürer" adlı fıkıh kitabının adeta madde numarası verilmiş şekli olduğu da ileri sürülmüştür.<sup>59</sup> Biz bu yorumun mübalağalı olduğunu düşünüyoruz. Zira iki eser karşılaştırıldığında bazı benzerlikler görülmekteyse de bunlar, Hanefi fıkının herhangi bir muteber kitabıyla olan benzerlikten çok daha fazla değildir. Müellifin yapmış olduğu, bu kitaplarda birbirine benzer ifadelerle ve çoğu kere şerh-haşiye üslubuyla yer alan hükümleri, bir kanun formatında ve daha kolay anlaşılabilir şekilde sunmaktan ibarettir. Müellifin bu hususta son derece başarılı olduğu ve çabasının takdire şayan olduğu kanaatindeyiz.

Eser klasik fıkıh kitaplarının ifadelerinde bazı değişiklikler de yapmıştır. Mesela "talak ehliyeti" açısından, hemen hemen bütün fıkıh kitaplarında "akıl"dan sonra zikredilen "buluğ" şartı, eserin 217. Maddesinde akıldan önce zikredilmiştir. İlk bakışta isabetsiz gibi gözüken bu tasarrufun, maddenin devamı göz önünde bulundurulduğunda isabetli olduğu anlaşılmaktadır.<sup>60</sup>

Eserin Fransızca ve İtalyanca resmî tercümeleri olduğu gibi,<sup>61</sup> Eug. Clavel tarafından yapılmış bir Fransızca tercümesi de (*Droit Musulman* adlı eserinin ikinci cildine ek olarak) vardır. Mısır İsti'naf Mahkemesi'nin kütüphanesindeki kayıtlarda, eserin 1878 tarihinde İskenderiye'de basılmış ve bizzat müellifi tarafından kaleme alınmış Fransızca bir tercümesinin bulunduğu da ifade edilmektedir.<sup>62</sup>

Kitap ayrıca A. F. M. Abdurrahman tarafından, *Institutes of Musulman Law* (Kalküta 1907) ve Wasey Sterry ve N. Abcarius tarafından da, *Code of Muhammadan Personal Law* (Londra 1914) adlarıyla İngilizceye çevrilmiştir.<sup>63</sup>

Eser kısmen Türkçeye de çevrilmiş ve 1315 tarihinde "Ahkâm-ı Şer'iyye Tercümesi ve Şerhi" adıyla yayımlanmıştır.<sup>64</sup> Tercümede Muhammed Kadri Paşa'nın ismi zikredilmemekteyse de, eserin ismi ve muhtevası mahiyetini açıkça ortaya koymaktadır. Dersaadet Emniyet Sandığı hukuk müşaviri olan Dergüzinzade Hasan Rıza Efendi tarafından yapılan bu çalışma, [24+193] sayfa hacminde olup, Kadri Paşa'nın eserinin sadece birinci cüzünün ilk dört bölümünü ele almakta, 432 maddenin tercüme ve şerhine yer vermektedir. Kitabın orijinalinde yer alan "vasf, hacir, hibe ve vasiyet" hakkındaki beşinci bölüm ve "miras" konusuyla alakalı ikinci cüz tercümeyle dâhil edilmemiştir. Dördüncü bölümde yer alan 425. Maddenin de unutulduğu ve tercüme edil-

<sup>59</sup> Bk. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 145.

<sup>60</sup> Zira maddenin devam eden bölümünde akıl konusuyla ilgili bazı detaylar yer almakta ve bu tasarrufla cümle daha insicamlı hale gelmiş olmaktadır.

<sup>61</sup> Her iki çeviri de İskenderiye'de 1875 yılında basılmıştır.

<sup>62</sup> Bk. Tefvik İskârûs, *a.g.m.*, s. 221.

<sup>63</sup> Bk. Ziadeh, *a.g.e.*, s. 20.

<sup>64</sup> Bk. Hasan Rıza, *a.g.e.*, İstanbul 1315.



mediği anlaşılmaktadır.<sup>65</sup> Mütercim, maddeleri tercüme etmekle kalmamış, yer yer hükümlerdeki kapalılıklara ve bahsi geçen kavramlara dair geniş malumat vermiştir. Müellif bazı konularda değişikliklere (:tağyîrât) yer verdiğini de ifade etmektedir.<sup>66</sup> Bunlardan bazılarının isabetli olmadığı ve 281. maddenin tercümesinde olduğu gibi, daha sonra yapılan tercümeyi de hataya sevk ettiği söylenebilir.<sup>67</sup> Eserde yanlış anlamalara yol açabilecek bazı maddelerle ilgili olarak da bir takım açıklamalara yer verilmiştir.<sup>68</sup> Şerh mahiyetinde yapılan açıklamalar, Hanefi Mezhebi'nin muteber fıkıh kitaplarına ve bazı lügatlere dayandırılmıştır. Eserin kapağında yer alan bilgilerden, tercümenin Fetvahane tarafından tetkik ve tasdik edildikten sonra, Maarif Nezareti'nin izniyle yayımlandığı anlaşılmaktadır. Tercümede döneminin özelliklerini yansıtan nispeten ağdalı bir üslup kullanılmıştır.

Eserin tamamını kapsayan Türkçe çeviri ise, Ahmet Akgündüz tarafından 1986 yılında yapılmıştır.<sup>69</sup> Bu çeviride yer yer parantez içerisinde bazı açıklayıcı bilgilere yer verilmiş fakat herhangi bir kaynağa atıf yapılmamıştır.<sup>70</sup> Tercümede Türk Medeni Kanunu, Türk Borçlar Kanunu, Mecelle ve Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin ilgili maddeleri gösterilmiş fakat herhangi bir değerlendirme yapılmamıştır.<sup>71</sup> Tercümede anlaşılır bir dil kullanılmış; terimler korunmakla birlikte, parantezler yardımıyla konunun uzmanı olmayanların da istifadesi hedeflenmiştir.

Muhammed Zeyd el-İbyânî esere “*Şerhu'l-Ahkâmî's-şer'îyye*” adıyla üç ciltlik bir şerh hazırlamıştır.<sup>72</sup> İbyânî, şerhinin önsözünde, eserini kaleme alma sebeplerini zikretmiştir. Buna göre M. Kadri Paşa'nın eseri, taşıdığı bütün takdire şayan özelliklere rağmen, özet mahiyetinde olması sebebiyle bazı hususları kapalı ve müphem bırakmış; bazı hükümler, “mukayyet” olarak zikredilmeleri gerekirken “mutlak” olarak zikredilmişlerdir. Müellif kapalılıkları gidermek, mutlak ifadelerin yanlış anlamalara sebebiyet vermesini engellemek, noksanları tamamlamak; görüş farklılıklarına, müçtehitlerin dayandıkları delillere ve hükümlerin hikmetlerine işaret etmek için böyle bir

<sup>65</sup> Bk. M. Kadri Paşa, *el-Ahkâmü's-şer'îyye fi'l-ahvâlî's-şahsiyye*, s. 123; Hasan Rıza, *a.g.e.*, s. 191.

<sup>66</sup> Bk. Hasan Rıza, *a.g.e.*, s. 3.

<sup>67</sup> Bk. Hasan Rıza, *a.g.e.*, s. 130; Akgündüz, *a.g.e.*, s. 210.

<sup>68</sup> Bk. Hasan Rıza, *a.g.e.*, s. 10.

<sup>69</sup> Akgündüz, *a.g.e.*, s. 150-309.

<sup>70</sup> Bu açıklamalar, hükümlerin daha iyi anlaşılması açısından faydalı olmakla birlikte, bazen yanıltıcı da olabilmektedir. Mesela 85. Maddenin tercümesinde, asıl metinde mevcut olmayan “zina” kelimesine yer verilerek, sıhrî hisımlık (:hurmet-i müsâhere) doğuracak diğer fiiller kapsam dışı bırakılmıştır. Hâlbuki Hasan Rıza tercümesi bu hataya düşmediği gibi, hurmet-i müsâhere doğuracak fiilleri, geniş bir şekilde açıklamıştır (Bk. Hasan Rıza, *a.g.e.*, s. 16-18).

<sup>71</sup> Eserin birinci cüzünde yer alan maddelerin, başta *Suriye Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu* ve 1917 tarihli *Hukuk-ı Aile Kararnamesi* olmak üzere, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, 1915 tarihli *Kitâbu'n-nafakât*, *Mısır Ahvâl-i Şahsiyye Kanunları* ve Mustafa Ahmed ez-Zerkâ başkanlığında hazırlanan *Ahvâl-i Şahsiyye Kanun Taslağı*'nin ilgili hükümleriyle geniş bir mukayesesi için bk. Bakkaloğlu, *a.g.t.*, s. 48-204.

<sup>72</sup> İlk olarak 1321/1903 tarihinde Kahire'de basılan eser (Bk. Ahmed Ebû Ali, *a.g.e.*, s. 31), daha sonra yine Kahire'de 1342 yılında yayımlanmıştır. Kitabın Dimaşk'ta Dâru's-Semer tarafından yapılmış başka bir baskısı da bulunmaktaysa da, kitap üzerinde bu baskının hangi tarihte gerçekleştirildiğine dair bir bilgi mevcut değildir.

eser kaleme aldığını ifade etmektedir.<sup>73</sup> Şârih, klasik şerhlerden farklı olarak, konuları asıl metinden bağımsız bir şekilde ele almış, ilgili maddeleri de sayfanın alt tarafında zikretmiştir. Fakat konuların tasnifinde herhangi bir değişikliğe gitmemiştir. Bu şerh eserin kendisi gibi, pek çok İslâm ülkesinde şer'î mahkemelerin başlıca müracaat kaynakları arasında yer almıştır.<sup>74</sup>

## 2. MÜRŞİDÜ'L-HAYRÂN

Eserin tam ismi "*Mürşidü'l-hayrân ilâ ma'rifeti ahvâli'l-insân fi'l-muâmelâti's-ser'iyye 'alâ mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe en-Nu'mân*"dır.<sup>75</sup> İlk olarak 1308/1890 tarihinde<sup>76</sup> Kahire'de basılmış olan eserin daha sonra yapılmış baskıları da mevcuttur.<sup>77</sup> Eserin nüshaları birbirinden farklı sayı ve sırada maddeler içermekte olup madde sayısı farklı nüshalarda 941, 1033, 1045 ve 1049 olarak yer almaktadır.<sup>78</sup> Mesela eserin sonraki baskılarının ilk 94 maddesini teşkil eden bölüm, 1308 tarihli ilk baskıda mevcut olmayıp bu baskı sadece 941 madde ihtiva etmektedir. Bu durumun, eserin bazı müdahaleler neticesinde son şeklini almış olmasından kaynaklandığı söylenebilir.<sup>79</sup>

Eserin kaleme alınma sebebi ise daha çok siyasi olup, Hidiv İsmail Paşa, Osmanlı Devleti'ne fazla bağımlı olmamak için Tanzimat sonrasında hazırlanan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'yi yürürlüğe koymamıştı.<sup>80</sup> Bunun yerine kendisinin talebi doğrultusunda Kadri Paşa tarafından İslâm Hukukuna da-

<sup>73</sup> Muhammed Zeyd el-İbânî, *Şerhu'l-Ahkâmî's-ser'iyye fi'l-ahvâli's-şahsiyye*, Dımaşk ty., I, s. 1-2.

<sup>74</sup> *Mesela* Ürdün'de, hakkında kanun hükmü bulunmayan konularda bu eserden yararlanılmaktadır (Bk. Ahmet Bostancı, "Ürdün'de Müslümanlara ve Gayri Müslimlere Yönelik Dini Yargı Sistemi", *Usûl İslâm Araştırmaları*, sayı 3, Ocak-Haziran 2005, s.132).

<sup>75</sup> Bazı kaynaklarda eserin ismi "*Mürşidü'l-hayrân ilâ ma'rifeti ahvâli'l-insân fi'l-muâmelâti's-ser'iyye 'alâ mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe mulâimen li-'urfî'd-diyâr el-Mısıriyye ve sāiri'l-ümemi'l-İslâmiyye*" şeklinde yer almaktadır (Bk. Serkis, *a.g.e.*, s. 1496).

<sup>76</sup> Bk. Serkis, *a.g.e.*, s. 496; Nusayr, *a.g.e.*, s. 81; Muhammed Sellâm Medkûr, *İslâm Hukuk Başlangıcı*, çev. Ruhi Özcan, İstanbul 1985, s. 106; Edward Fendik, *İktifâu'l-kanû' bimâ hüve ma'hubû*, Kum 1409/1988, s.494. Eserin ilk baskısının 1307 tarihinde yapıldığı da söylenmekteyse de (Bk. Muhammed ez-Zühaylî, "Mürşidü'l-hayrân ilâ ma'rifeti ahvâli'l-insân", *Merci'u'l-ulûmi'l-İslâmiyye*, Dımaşk: Dâru'l-Ma'rife, ty., s. 499), söz konusu tarihte eser üzerindeki çalışmaların devam ettiği göz önünde bulundurulduğunda, bu bilginin gerçeği yansıtmadığı anlaşılmaktadır.

<sup>77</sup> Kahire 1891, 1338, 1983; Amman 1987; Dımaşk 1981 baskıları bunlardan bazılarıdır.

<sup>78</sup> Dımaşk'ta Fetva İdaresi'nin 10.3.1981 ve l'âm (:Enformasyon) Bakanlığı'nın 26.3.1981 tarihli muvafakatiyle yayımlanan nüsha, el-Mektebetü'l-Mısıriyye tarafından gerçekleştirilen 1402 tarihli birinci baskıyı esas almış; eserin sonunda yer alan teşekkür bölümünden anlaşıldığı kadarıyla, bir heyet tarafından da gözden geçirilmiştir. Eserin bu baskısı 1033 madde içermektedir. Eserin Kahire'de 1983 yılında yapılan baskısı 1045, Amman'da 1987 yılında yapılan baskısı da 1049 maddeden oluşmaktadır. Bazı eserlerde yer alan 1054 rakamı (Bk. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 368) sehven verilmiş olup kastedilen 1045 olmalıdır (Krş., Akgündüz, *a.g.e.*, s. 936; Mennâ' el-Kattân, *Târihu't-teşri' el-İslâmî*, Kahire 1989, s. 404). Madde sayısının 641 (Bk. Medkûr, *a.g.e.*, s. 106; Ahmed İbrahim Bek-Vâsil Alaaddin Ahmed İbrahim, *Ahkâmü'l-ahvâli's-şahsiyye fi's-ser'ati'l-İslâmiyye ve'l-kânûn*, Kahire 1994, s.793; Karaman, *a.g.e.*, s. 322) ve 949 (Bk. Ahmed Ferrâc Hüseyin, *a.g.e.*, s. 158) olarak gösterilmesi de kanaatimizce isabetli değildir.

<sup>79</sup> Nitekim eserin 1983 yılında Kahire'de yapılan baskısının önsözünden anlaşıldığına göre, eser basılmadan önce, Ezher ulemasının ileri gelenlerinden kalabalık bir heyet tarafından gözden geçirilmiş ve üzerinde bir takım değişiklikler gerçekleştirilmiştir.

<sup>80</sup> Nitekim Mısır 1291/1874 tarihli fermanla kazâi ve idâri muhtariyet elde etmiştir (Subhî Mahmasâni, *Felsefetü't-teşri' fi'l-İslâm*, Beyrut 1980, s. 125; An-Na'im, *a.g.e.*, s.169; Mahmood, *a.g.e.*, s. 10).

yalı bir kanun ihtiyacını karşılamak üzere *Mürşidü'l-hayrân* kaleme alındı.<sup>81</sup> Bu taslak, kanunlaştırma tekniği açısından başarılı bir örnek olmasına rağmen yürürlüğe konmadı. Yayınlanması bile Kadri Paşa'nın ölümünden sonra gerçekleşti.<sup>82</sup>

Eser, basılmadan önce dönemin Mısır müftüsü Muhammed el-Abbâsî el-Mehdî'nin görevlendirdiği Hasûne en-Nevâvî tarafından gözden geçirilmiş<sup>83</sup> ve "el-Medâris el-Emîriyye"de ders kitabı olarak okutulmak üzere 1890 yılında Maarif Bakanlığı tarafından bastırılmıştır.<sup>84</sup> Eser her ne kadar kanunlaşmamış olsa da, kendisinden sonraki kanunlaştırma faaliyetleri üzerinde önemli bir etki sahibi olmuştur. Mesela Irak ve Ürdün medeni kanunları bu eserden çokça istifade etmişlerdir.<sup>85</sup>

Eser iki ana bölümden (cüz) oluşmaktadır. Genel olarak "mal" konusunun incelendiği birinci cüzde, mülkiyet sebepleri ve şüf'a konuları ele alınırken, ikinci cüzde borç ilişkileri, genel olarak akitler, bey', icâre, müzâra'a, müsâkât, şirket, 'âriye, karz, vedî'a, kefâlet, havâle, vekâlet, rehin ve sulh konularına yer verilmiştir.

Eserde genel olarak "kitap-bap-fasil" sıralaması takip edilmiş olduğu düşünülebilirse de, bu usule her zaman riayet edilmediği görülmektedir. Mesela "bap" olarak hiçbir başlığın bulunmadığı ve mülkiyet sebeplerinin ele alındığı ikinci "kitap"ta, eşdeğer konumdaki dört alt başlık "bap" yapılmak yerine "fasil" yapılmıştır. Aynı durum, "müzâraa ve müsâkât", "havale", "rehin" ve "sulh" konularında da söz konusudur. Hâlbuki benzer durumdaki konular, *el-Ahkâmu's-şer'iyye*'de "bap" yapılmıştır.<sup>86</sup> Bap ve fasılların birlikte yer aldığı konularda da, bir "bab"ın altında yer almayan fasıllar bulunmaktadır.<sup>87</sup> Ayrıca eserin ilk iki konusu "birinci kitap" ve "ikinci kitap" olarak tasnif edilmiş fakat daha sonraki "kitap"larda sıralama bildiren rakamların kullanımından vazgeçilmiştir.

Eserin bazı baskıları, maddelerde yer alan hükümlerin fıkıh kitaplarındaki mesnetlerine yer vermiştir.<sup>88</sup> Bazı baskılarda da, belirli konulara dair

<sup>81</sup> Bu eserin, fikhî hükümlerin kanun formatına sokulması alanında ilk olduğunu söylemek (Bk. Şümeys, *a.g.e.*, s. 79) isabetli değildir. Zira Tunus'un *"Mecelletü'l-cinâyât ve'l-ahkâm el-urfiyye"* adlı kanunu 1861'de ve Osmanlı Devletinin "Mecelle"si de 1868-1876 tarihinde hazırlanarak yürürlüğe girmiştir (Bk. Othman, *a.g.m.*, s. 70; Subhî Mahmasâni, "İslâm Hukukunun Tedvini-II", çev. İbrahim Kâfi Dönmez, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV, İstanbul 1986, s. 362; Kaşıkçı, *a.g.e.*, s. 5).

<sup>82</sup> Bk. M. Akif Aydın, "Muhammed Kadri Paşa", *DİA*, XXX, s. 546.

<sup>83</sup> Eserin basılmasına dönemin Ezher şeyhi tarafından icazet verildiğine dair bk. Şümeys, *a.g.e.*, s. 83.

<sup>84</sup> Bk. Kadri Paşa, *Mürşidü'l-hayrân*, Amman 1987, s. 3.

<sup>85</sup> Bu bilgi, eserin 1987 tarihli Amman baskısının mukaddime bölümünde, Salahaddin Abdüllatif en-Nâhi tarafından verilmektedir (Bk. *a.g.e.*, s. 4).

<sup>86</sup> Mesela "miras" konusunda "fasil" bulunmamakta ve eşdeğer konumdaki başlıklar "bap" olarak verilmektedir.

<sup>87</sup> Mesela şüf'a ve bey' konuları bu şekilde tasnif edilmiştir.

<sup>88</sup> Mesela eserin Dimaşk ve Amman baskılarında bu bilgiler mevcuttur.

hükümler zikredilmeden önce, *el-Ahvâlü's-şahsiyye* adlı esere bakılması istenmektedir.<sup>89</sup>

*Mürşidü'l-hayrân*'da Mecelle'ye atıf yapılmamıştır.<sup>90</sup> Bu durumun, daha çok Osmanlı Devleti ile Mısır yönetimi arasındaki siyasi rekabetten kaynaklandığını söylemek mümkündür.<sup>91</sup> İki eser arasındaki benzerlikler daha çok, aynı kaynaklardan istifade etmiş olmalarıyla izah edilmektedir.<sup>92</sup> Örneklen-dirmelere yer vermemesi sebebiyle daha mücerret (soyut) bir üslup taşıması ve akitleri tek bir başlık altında toplayarak<sup>93</sup> bir akit nazariyesi oluşturmaya çalıştıktan sonra ele alması gibi özellikleri göz önünde bulundurularak *Mürşidü'l-hayrân*'ın, bazı açılardan *Mecelle*'den üstün olduğu söylenebilirse de bu durumu, *Mecelle*'nin ilk tecrübe olması ve M. Kadri Paşa'nın *Mecelle*'yi görerek eserini kaleme almış olması ile izah etmek mümkündür. Kadri Paşa'nın Batı kanunlarının tercümesinde görev yapmış bir kişi olarak, kanun formatına daha fazla aşına olduğu söylenebileceği gibi, bazı açılardan da *Mecelle*'nin daha üstün olduğu söylenebilir. Mesela *Mecelle*'nin en başında yer alan "külli kaideler" ve her konunun başında bulunan bir nevi "terimler sözlüğü" mahiyetindeki bölümler *Mürşidü'l-hayrân*'da mevcut değildir. Aynı şekilde, *Mecelle*'nin, yer yer "mezheb-i muhtâr" haricine taşabilecek esnekliği göstermiş olmasına rağmen,<sup>94</sup> daha sonra kaleme alınan Kadri Paşa'nın eserinin mezhebin sadece genel kabul görmüş (:râcih) görüşlerine yer vermesi, *Mecelle*'nin daha ileri bir seviyeyi temsil ettiği şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca iki eser arasındaki metot farkının, farklı tercihlere dayandığı ve *Mecelle*'nin Batı kanunları yerine, ağırlıklı olarak fıkıh edebiyatına hâkim olan üslubu benimsediği düşünülebilir. Fakat bu tür mülâhazaların, bu hukuk metinlerinin değerini hiçbir şekilde azaltmayacağı kanaatindeyiz.

Muhammed Zeyd el-İbyânî bu esere de şerh yazmış ve eser 1955 yılında yayımlanmıştır.<sup>95</sup>

### 3. KÂNÛNÜ'L-'ADLİ VE'L-İNSÂF

Tam ismi "*Kânûnü'l-'adli ve'l-insâf fi'l-kazâi 'alâ müşkilâti'l-evkâf*" olan eserin ilk baskısı 1311/1893 tarihini taşımakta olup,<sup>96</sup> daha sonra muh-

<sup>89</sup> Bk. Dımaşk baskısı, hibe ve vasiyet konuları (Md. 77-93).

<sup>90</sup> Nitekim *Hukuk-ı Aile Kararnamesi*'nde de Kadri Paşa'nın *el-Ahkâmü's-şer'iyye* adlı eserine hiçbir atıf yapılmamıştır.

<sup>91</sup> Bk. Ira M. Lapidus, *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası* (çev. İ. Safa Üstün), İstanbul 1996, s. 83-84.

<sup>92</sup> Bk. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 368.

<sup>93</sup> Bk. Md. 261-341.

<sup>94</sup> Bk. *Mecelle*'nin bu şekilde tanzim edilmiş olan maddeleriyle ilgili misaller için bk. Ali Haydar, IV, s. 695-696; Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *DİA*, XXVIII, s. 234.

<sup>95</sup> Bk. Muhammed Zeyd el-İbyânî, *Şerhu Mürşidi'l-hayrân ilâ ma'rifeti ahvâli'l-insân fi'l-mu'âmelâti's-şer'iyye 'alâ mezhebi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân mülâimen li-sâiri'l-aktâri'l-İslâmiyye*, Bağdat 1955.

<sup>96</sup> Bk. Serkîs, *a.g.e.*, s. 1496; Schacht, *a.g.e.*, s.108; Edward Fendik, *İktifâu'l-kanû' bimâ hüve matbû'*, Kum 1409/1988, s.494; Bedrân, *a.g.e.*, s.111. Bazı kaynaklarda eserin ilk baskısının 1308 tarihinde gerçekleştirildiği ifade edilmektedir (Bk. Nusayr, *a.g.e.*, s. 81; M. Akif Aydın, "Muhammed Kadri Paşa", *DİA*, XXX, s. 546). Bu tarihte eserin henüz müsvedde halinde olduğu ve temize çekilip gözden geçirilme-

telif baskıları yapılmıştır.<sup>97</sup> Vakıf konusunu tafsilatlı bir şekilde ele alan eserde toplam 646 madde yer almıştır.<sup>98</sup> Kanun haline gelememiş olmakla birlikte bu eser de, birçok ülkede şer'î mahkemelerin ve İslâm hukukçularının yoğun olarak istifade ettikleri kaynaklardan birisidir.<sup>99</sup>

Eserde konular yedi ana başlık (:bâb) altında incelenmiştir. Her bir başlık altında muhtelif alt başlıklar (:fasıl) yer almıştır. Her bir "fasıl" için bir başlık belirlenmiş olduğu halde, her bir "bâb" için başlık belirlenmemiştir.<sup>100</sup>

*Birinci* bapta, vakıfla ilgili genel hükümler;

*İkinci* bapta, vakfeden kişinin şart olarak ileri sürebileceği hususlar;

*Üçüncü* bapta, vakıf malı üzerinde velâyet hakkı ve murakıpların tasarruf yetkisi;

*Dördüncü* bapta, vakıf malının kiralanması;

*Beşinci* bapta, vakıf arazisi üzerinde müzâra'a akdinin gerçekleştirilmesi;

*Altıncı* bapta, vakıf arazisi üzerinde bina yapımı ve vakfın gasp edilmesi;

*Yedinci* bapta da, vakıfla ilgili davalarda takip edilecek usul ve esaslar ele alınmıştır.

Eserin Maarif Bakanlığı tarafından gerçekleştirilen ve Maarif Bakanı Mustafa Riyaz'ın 7 Rebiyülevvel 1311 (17 Eylül 1893) tarihli onayını taşıyan baskısında, bazı düzeltmeler yapılmış ve eserde yer alan maddelerin fıkıh kitaplarındaki mesnetleri gösterilmiştir.<sup>101</sup> Bu fıkıh kitapları şunlardır:

- a) ed-Dürrü'l-muhtâr ve Reddü'l-muhtâr
- b) el-Fetâvâ el-hayriyye
- c) Fetâvâ tenkîhi'l-hâmidîyye
- d) el-Fetâvâ el-hindiyye
- e) el-Fetâvâ el-Ankaraviyye

sinin ancak 1311 yılında tamamlandığı göz önünde bulundurulursa (Bk. Muhammed Kadri Paşa, *Kânûnü'l-'adli ve'l-insâf fi'l-kazâi 'alâ müşkilâti'l-evkâf*, Bulak 1320, s. 2-4) bu tarihlendirmenin isabetli olmadığı ve eserin *Mürşidü'l-hayrân*'la karıştırıldığı söylenebilir.

<sup>97</sup> Bulak 1312 1313/1895 ve 1320 tarihlerini taşıyan baskılar bunlardan bazılarıdır (Bk. M. Akif Aydın, "Muhammed Kadri Paşa", *DİA*, XXX, s. 546; Brockelmann, *a.g.e.*, s. 69).

<sup>98</sup> Eserin içerdiği madde sayısının 146 olarak gösterilmesi (Bk. Ahmed Ebû Ali, *a.g.e.*, s. 45) isabetli gözükmemektedir.

<sup>99</sup> Mesela Ürdün'de, hakkında kanun bulunmayan konularda şer'î mahkemeler yardımcı kaynak olarak bu eserden yararlanmaktadır (Bk. Bostancı, *a.g.m.*, s. 133).

<sup>100</sup> Birinci, beşinci, altıncı ve yedinci baplar bu şekilde başlıksız olarak düzenlenmiştir.

<sup>101</sup> Bu düzeltme ve ilaveler, Millî Eğitim ve Adalet (:hakkâniye) bakanlıklarının ortaklaşa hareket etmesi neticesinde Muhammed Zeyd el-İbyânî, Muhammed Selâme, Muhammed el-Mağribî ve Muhammed el-Bennâ tarafından gerçekleştirilmiştir (Bk. M. Kadri Paşa, *Kânûnü'l-'adli ve'l-insâf*, s. 2-4).

f) Kitâbu'l-is'âf

g) el- Fetâvâ el-hâniyye<sup>102</sup>

Eser Abdülaziz Kahîl Bey tarafından *Du wakf* adıyla Fransızcaya çevrilmiştir.<sup>103</sup>

## SONUÇ

Muhammed Kadri Paşa, İslâm Dünyası'nın kanunlaştırma alanında son dönemde yetiştirmiş olduğu en önemli şahsiyetlerdendir. Kendisi bir hukukçu ve devlet adamı olarak, Batı hukukuna dayalı kanunların hazırlanmasında da görev yapmış olmakla birlikte, asıl ününü İslâm Hukukuna dayalı olarak kaleme aldığı eserlerine borçludur. Eserlerinde yeni hükümler ihdas etmiş olmaması, müellifin çabasının takdir edilmesine mani olmamalıdır. Zira kendisinin hedeflediği şey, Hanefî Mezhebi'nin genel kabul görmüş görüşlerini bir araya getirmekten ibarettir ve kendisi bu hususta oldukça başarılı olmuştur. Müellifin çabasını dikkat çekici kılan en önemli husus, kendisinin fıkıh geleneğine yeni ve mücerret bir üslup kazandırması yanında, Hanefî Mezhebi içerisinde kalmak suretiyle olsa bile, İslâm Hukukunun zenginliğini ve değişen şartlara intibak kabiliyetini ortaya koymuş olmasıdır. Bu çalışmalarda fıkıh mezheplerinin ve farklı içtihatların tamamından istifade edilmiş olması bir nakîsa olarak ileri sürülebilirse de, o dönem ve coğrafyaya hâkim olan ilmî tasavvurun böyle bir teşebbüs için yeterince olgunlaşmamış olduğu söylenebilir. Her ne kadar müellifin taslak olarak hazırlamış olduğu eserler kanunlaşmamışsa da, bu durum bunların değerli olmamalarından değil, dönemin kendine has şartlarından kaynaklanmıştır. Gerek Mısır'da ve gerekse diğer bazı ülkelerde mahkemelerde yardımcı kaynak sıfatıyla kullanılmaları yanında, daha sonraki kanunlaştırma faaliyetlerinin ve doktriner çalışmaların hemen hepsinin bu eserlerden doğrudan veya dolaylı bir şekilde istifade etmiş olması, bunların ilmî değerini ortaya koyma açısından yeterli sayılmalıdır.

<sup>102</sup> Bk. Kadri Paşa, *Kânûnü'l-'adli ve'l-insâf*, s. 5.

<sup>103</sup> Bu eser Kahire'de 1896 yılında basılmıştır.